

arra is kitér, hogyan reflektált a változásokra az európai kultúra, a film, színház, irodalom és zene (bár azt állítani, hogy 1989 után Konrád György írásművészete eltűnt szem elől, enyhén szólva abszurd), és milyen új intellektuális trendek alakultak ki. Gondosan dokumentálja a háború utáni városépítéssel szörnyszülőtteit is. Külön erénye az élvezetes, könnyen olvasható stílus, bizonyítván, hogy a szakzsargon túlzott használata, a rossz értelemben vett „tudományosságra” törekvés nem elengedhetetlen egy alapvető fontosságú mű megírásához. Remélhetőleg hamarosan méltó magyar fordítóra talál, mert ezt a könyvet mindenkinek, akit érint Európa múltja és jövője, legalább egyszer el kell olvasnia.

KISS CSILLA

A HATALMASOK GYENGESÉGE

IMPERIAL TRAUMA: THE POWERLESSNESS OF THE POWERFUL

Common Knowledge, 2005. 1–2. és 2006. 1. szám

A *Common Knowledge* szimpóziumot hirdetett a birodalmakról. Olyan sok szerző jelentkezett, hogy a lap 2005 tavasza óta folyamatosan közli a beérkezett tanulmányokat. A szimpózium mindaddig tart, amíg jó dolgozatok érkeznek – igéri Jeffrey M. Perl főszerkesztő.

A szimpózium megkérdőjelezi a gyarmatbirodalmak kutatását az utóbbi évtizedben uraló posztkoloniális kutatás (*postcolonial studies*) paradigmáját. Hogy értékelni tudjuk elszántságukat, tudnunk kell, ki a mums. A posztkoloniális kutatás főleg az amerikai egyetemek irodalom szakán elterjedt teóriákból kinövő kutatási és oktatási gyakorlat. 1968 óta a kritikai teóriák egyik hulláma a másik után söpört végig az egyetemi világon: strukturalizmus, posztstrukturalizmus, dekonstrukció, marxizmus, pszichoanalízis, új historicizmus, a társadalmi nemek kutatása (*gender*

studies), posztkolonializmus, kritikai kultúrakutatás (*cultural studies*). A posztkolonializmus Edward Said munkái nyomán terjedt el. A könyvek, tanulmányok és disszertációk ezreinek kiindulópontja két előfeltevés. Egyrészt az, hogy az imperializmus, illetve helyesebben a gyarmatbirodalom elítélendő rossz dolog, mert a nyugati metropolisz elnyomja, vagy ahogy ők mondják, traumatizálja az alávetett déli és keleti kultúrákat, másrészt pedig az, hogy a gyarmatosító hatalom teljes egészében uralma alatt tarja a meghódított területek minden szegmensét. Ezt a modellt vonja kétségbe a szimpózium tanulmányainak többsége.

A téma népszerűségéhez nyilván hozzájárul, hogy a birodalomról való gondolkodásnak ma politikai jelentősége is van. J. M. Perl bevezetőjében meggyőzően hangsúlyozza ugyan, hogy a jelen vita nem politikai indíttatású, hanem annak a tudományos körökben már jó ideje zajló informális beszélgetésnek a nyilvános folytatása, melynek során a különböző kontinensek történészei, közgazdászai, irodalmárai, társadalomtudósai jelezték ellenvetéseiket a birodalmak komplex jelenségeinek leegyszerűsítéseivel szemben. A tanulmányok egy-egy tudományág problémáihoz kapcsolódnak, és semmi közük Amerika afganisztáni és iraki inváziójához. A figyelem fókuszában nem olyasféle művek állnak, mint Niall Ferguson *Colossus* című könyve (New York, Penguin, 2004), amely arra ösztönzi az Egyesült Államokat, hogy vegye komolyabban nagyhatalmi küldetését, hanem sokkal inkább az olyan kutatások, mint amilyenről J. N. Adam könyve (*Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge University Press, 2003) számol be, megállapítva, hogy a nyugati impérium legionáriusainak a nyelve többnyire nem a latin volt, vagyis a Római Birodalom nyelvileg sebezhető gyarmatosító hatalom volt. Ugyanakkor a tanulmányok többségében mégiscsak fülön csíphető a mai politikai viszonyokra vonatkoztatható állásfoglalás, sokszor az írás indulatát meghatározó nyomatékkal. A szimpózium Václav Havelt kifordítva idéző alcíme, *A hatalmasok hatalomnélkülisége* arra utal,

hogy a gyarmatosító hatalom nem minden tekintetben uralja a meghódított társadalmat, hanem maga is kiszolgáltatott a leigázott területről érkező hatásoknak.

Linda Colley a tavaszi szám bevezetőjében azt írja, hogy a dolgozatok a gyarmati hatalom korlátaira és elmentmondásaira akarják felhívni a figyelmet. Nem paradigmaváltásra töreksenek a gyarmati történetírásban, csupán a posztkolonializmus egyoldalúságát akarják megszüntetni azáltal, hogy érdeklődésüket az összes szenvedő félre kiterjesztik. Lehetséges-e ez a kiterjesztés szemléletváltás és ütközés nélkül? Edward Said megerőltetve elutasító kritikájában Colley *Captives: Britain, Empire, and the World, 1600–1850* (New York, Pantheon, 2003) című könyvéről azt állította, nem lehet egy lapon emlegetni a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak traumáit. A szimpózium résztvevői közt sem egyeduralkodó a revizionista álláspont. Pankaj Mishra Indiáról szóló tanulmányában az ilyenfajta megközelítést „érezd jól magad” történetírásnak (*feel-good historiography*) nevezi, és kétszer is megtagadja William Dalrymple-t, a vitában ugyancsak részt vevő brit történészt, aki szerinte csak azért ír a bensőséges brit-mughal kapcsolatokról, hogy a briteknek jobb érzésük legyen őseik indiai viselt dolgaival kapcsolatban. Linda Colley csak a gyarmatosítók egyszerű tömegeire terjeszti ki empátiáját, de több hozzászóló a koloniális elit „traumájáról”, csapdába esettségeről, zsarolhatóságáról, a helyi lakossággal való keveredéséről vagy éppen unalmáról is ír.

Az őszi szám első cikkének szerzője, David Cannadine neves angol történész, a Londoni Egyetem professzora, számos könyv szerzője, a brit rádió és televízió rendszeres előadója. Nagy ívű áttekintést ad a kérdés historiográfiájáról „*Big Tent*” *Historiography, Transatlantic Obstacles and Opportunities in Writing the History of Empire* (A historiográfia nagy sátra. Transzatlanti akadályok és lehetőségek a birodalomtörténetben) címmel, végigköveti a brit gyarmatbirodalmat tárgyaló történetírás főbb állomásait a második világháborút követő időszakról napjainkig. Azt firtatja,

milyen következményekkel jár a brit gyarmatbirodalom kutatására nézve, hogy a kutatás jobbra átkerült az amerikai egyetemekre. Vagyis egy olyan országba, amely nem számol saját birodalmi mivoltával. Az amerikai nyilvánosság normatív korlátozottságai megjelennek a történelmi kutatásban is.

Kezdetben a gyarmatokkal foglalkozó történetírás elkülönült az angol történelemtől, művelői többnyire a gyarmatbirodalom hívei, helyi ismeretekkel rendelkező gyarmati hivatalnokok voltak. A hatvanas évekig csak két brit történész kötötte össze a két történelmet: Asa Briggs és Eric Hobsbawm. A háború utáni történészgeneráció nem foglalkozott azazal, ami kívül esett a szorosabban vett „angol” történelmen, még Nagy-Britannia többi részével sem, nemhogy a birodalommal. Ezt azzal igazolták, hogy az angol múlt sajátos alakulása és társadalmi berendezkedése univerzális történelmi relevanciával bír, a modernizmus prototörténeteként általános visszhangra tarthat számot a világon mindenütt. Ez az önértékes angolközpontúság csak az 1990-es években ingott meg: nem utolsósorban a skóciai és a walesi önállósodási törekvések, valamint az észak-írországi zavargások következtében adott helyet egy területi értelemben kiszélesedett brit történetírásnak. Ahhoz azonban, hogy a brit történészek jó eséllyel pályázhassanak észak-amerikai egyetemi állásra, Nagy-Britannia története önmagában nem volt elég izgalmas, valami új után kellett nézniük. A több évszázados globálisan kiterjedő gyarmatbirodalom kínálatot megfelelően univerzális érvényű témának. A brit horizont kitágítása legmarkánsabban két történész nevéhez köthető. Az egyik J. G. A. Pocock, aki nagyvonalúbb és fantáziadúsabb történetírást követelt kollégáitól, hogy ne süppedjenek bele a provinciális nemzeti történelemírásba, hanem a hat évszázados, hol terjeszkedő, hol visszahúzódó tengerentúli birodalmat állítsák a középpontba. Ebben a szellemben fogalmazta meg az amerikai egyetemeken folyó brit történelmi kutatások túlélési programját Peter Stansky, az 1999-es Észak-amerikai–Brit Történészkonferencia

elnöke: a brit történelem tárgya a továbbiakban ne csak a sziget, hanem a Brit Birodalom története legyen. Pocock és Stansky nyomán az amerikai egyetemek brit történelmi tanszékeik új állást szinte kizárólag valamilyen birodalmi témával hirdettek meg.

Az utóbbi időben könyvek áradata bizonyítja a figyelemnek a perifériák felé fordulását. A hagyományos módszerekkel dolgozó brit „birodalomtörténészek” kiterjedt és sokrétű munkásságát nemrégiben gyűjtötte egybe és kodifikálta a sokkötetes *Oxford History of the British Empire*, amit joggal emlegetnek rendkívüli kiadói teljesítményként. (Persze ezt a vállalkozást is Amerikából kezdeményezték és irányították, jelezve az USA növekvő befolyását a brit gyarmatbirodalom történelmi feldolgozásában.) Sok bírálat érte amiatt, hogy túlságosan a had-, intézmény-, gazdaság- és politikatörténetre koncentrált, és nem foglalkozik eleget a nyelvvel, az etnikumokkal és a társadalmi nemekkel. És akkor már meg is érkezünk a másik csoporthoz, ahonnan a kritika érkezett, az Edward Said és Michel Foucault nyomdokaiiban járó posztkolonialista szerzőkhöz (Jeremy Black, Linda Colley, Niall Ferguson, Catherine Hall, Kathleen Wilson és mások), akik többnyire nem a hagyományos történelem tanszékeken, hanem a nyelvészeti, összehasonlító irodalom, *cultural studies* és *gender studies* tanszékeken működnek. Őket elsősorban a nem, a faj és az identitás érdekli. Azokat akarják megszólaltatni és bemutatni, akik nem kerültek be a birodalom hivatalos aktáiba. A tudás és a reprezentációk struktúráit próbálják feltárni, amelyeknek központi szerepük volt a gyarmati elnyomásban.

A XX. században az Egyesült Államok vette át Nagy-Britanniától a világ legnagyobb hatalmának szerepét. Az első világháború végén Wilson eltökélten szétdarabolta a szárazföldi birodalmakat (Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia és Németország), a második világháború során Rooseveltnél eppoly eltökélten tett meg mindent a brit és a francia gyarmatbirodalom felbomlásának gyorsításáért. Cannadine némi fájdalommal állapítja meg, hogy már a Brit Birodalom történetének kutatása is zömmel

az Egyesült Államokba vándorolt, jelezve, hogy az amerikai globális hegemónia kiterjed a tudomány világára is.

Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen az Egyesült Államok több egyetemet tart fenn, és egyetemei gazdagabbak, bármilyen téma kutatása jobban virágzik a tengerentúlon.

Cannadine cikkének második, terjedelmesebb felében azt vizsgálja, hogy milyen következményekkel jár a Brit Birodalom történetének „amerikanizálódása”.

Amerika eredetmítosza miatt büszkén antikolonialista nemzetnek tartja magát, hiszen éppen a brit gyarmatbirodalommal szemben határozta meg magát. Annak ellenére, hogy történelme során mindvégig szárazföldi és tengeri birodalom volt, és az is maradt, saját birodalmának a történetével nem foglalkozik, és a legtöbb amerikai tanulmányt áthatja az az előfeltevés, hogy a Brit Birodalom szőrtől-bőrtől rossz volt, amely általánosítás olyan régi, mint maga az Egyesült Államok.

Amerikai hatásra, ideológiai megfontolásból maradnak ki a brit gyarmatbirodalom vizsgálatából egyes témák és megközelítési módok. Nem kell különösképpen gazdasági deterministának lenni annak belátásához, hogy Amerika nem utolsósorban gazdasági sikereinek köszönheti katonai, politikai és kulturális befolyását a világban. Ennek ellenére a gazdaságtörténet igen népszerűtlen az amerikai történelmi tanszékeken. A társadalmi egyenlőtlenségekkel pedig végképp alig foglalkoznak, noha a szegények és a gazdagok közötti jövedelmi különbség nagyobb, mint Nyugat-Európában. A baloldalon a „szegények” és a „munkásosztály” politikailag nem korrekt fogalmak, nélkülük viszont gyakorlatilag lehetetlen foglalkozni az általuk jelölt, ma is létező problémákkal. A jobboldalnak az amerikaiak egyéni boldogulásáról kialakított felfogásában pedig nincsen helye a veszteseknek. Az amerikai progresszió napirendjén a faj került az osztály helyére, fontosabb cél az etnikai keveredés, mint a különböző gazdasági helyzetűek keveredése. A kutatások szótárából kikerült az osztály fogalma, pedig van egy széles amerikai munkásosztály – ha nem is a régi értelemben

ben vett, szakszervezetbe tömörült nehézipari munkásság, hanem a rosszul fizetett és lebecsült kétkezi és szolgáltatói munkakörök betöltőinek sokasága. Nem kevésbé mellőzött téma a vallás- és a politikatörténet. Az egyetemek tapintatosan kerültek ezek tanulmányozását, nehogy szakmai, ennél fogva szkeptikus megközelítésükkel beegázosuljanak az egyes vallások hitvilágába, és megsértsék érzékenységüket. Ennek következtében a vallástörténet marginalizálódik, gyakran visszahúzódik a teológia tanszékekre.

Az egymást váltó „új történelmek” – gazdasági, társadalmi, kvantitatív, feminista, kulturális – kétségkívül érzékenyebbé tették a múlt sokarcú komplexitására, ugyanakkor detronizálták a politikatörténetet. A történelem tanszékek azért harcolnak – ha még nem adták fel a harcot –, hogy órákat tarthassanak az amerikai forradalomról, a polgárháborúról, a New Dealról vagy a vietnami háborúról.

A gyarmatosítás történetírásában a posztkolonialista történészek és a kultúrakutatók gyakran egy monolitikus vállalkozást képzelnek maguk elé: a fővárosból vezérelt, mindent a hatalma alá gyűrő „birodalmi tervet” (*imperial project*). Ezzel szemben a Brit Birodalom még a tetőpontján is egymással vetélkedő hivatalok és intézmények elegye volt, amelyben további fontos érdekelt fél volt a hadsereg, az egyház, az üzleti élet és a bankok. A gyarmatok feletti uralmat enyhítette a beilleszkedés szükségessége: a közös döntések és a kooperáció gyakran hatékonyabb volt, mint a kényszer és a konfrontáció. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan működött a birodalom, és hol voltak hatalmának valóságos határai, rendkívül fontos a gyarmati társadalmak ismerete. A posztkolonialis és kultúrtörténeti munkák kevés figyelmet szentelnek a gyarmati társadalmak gazdasági életének, anyagi körülményeinek, és alig figyelnek a birodalmi főváros és a távoli gyarmatok társadalmi struktúráinak (és társadalmi percepciójának) összekapcsolódásaira.

Részben a kutatások kulturális antropológiai beágyazottságával magyarázható, hogy nem foglalkoznak eleget a változásokkal, noha a Brit Biro-

dalom fennállása alatt folyamatosan változásban volt. A dichotóm felfogás leegyszerűsítésekhez vezet. Amire szükség volna, az az árnyaltabb megközelítés, a komplexitás, a kétértelműségek, a paradox jelenségek előtérbe állítása.

Maya Jasanoff meséje az ottomán Alexandriából (*Cosmopolitan: Tale of Identity from Ottoman Alexandria*) a sok közül egy valóban paradox jelenséget mutat be. Edward Said a modern orientalizmus kezdetét Egyiptom francia megszállásának idejére (1789–1801) tette. Maya Jasanoff a francia invázió előtti ottomán Egyiptomban vizsgálta az európai birodalmi megtelepedés első kísérleteit, amikor az európaiak gyarmatosítási törekvései még csak formálódtak, és csak csekély kisebbségként voltak jelen az ottomán területen. Akkoriban a kultúra és a hatalom kérdései még egészen másképp vetődtek föl. A francia diplomaták levelezése és memorandumai bőségesen tudósítanak a keleti muzulmán területeken élő franciák mindennapi életéről, a két kultúra találkozásáról, amikor az orientalista diskurzusnak még nyomai sem voltak. A hatalmasok és a kiszolgáltatottak, a Nyugat és a Kelet között húzódnó vonalak sem mindig rajzolódtak ki világosan. Egyes személyek identitása sem volt mindig beilleszthető egyértelmű nemzeti vagy kulturális keretekbe. Alexandria multikulturális birodalmi főváros volt, ahol sokféle népesség – görögök, olaszok, szíriaiak, libanoniak, zsidók és britek – élt egymás mellett. A birodalmak nemcsak egymás ellen fordítják, de össze is hozzák a népeket.

Maya Jasanoff a birodalmak kozmopolita lehetőségeit szembesíti a szűkebben definiált és kizárólagos nemzeti hovatartozást igénylő nemzetállamokéival, például a kozmopolita birodalmi Alexandriát Nasszer nemzetállami Alexandriájával, ahol álamosították az idegen vállalatokat és kiűzték az idegeneket. Az orientalizmus modelljét nem utasítja el. Mint írja, elegendő elolvasni Durrell etnocentrikus *Alexandriai négyesét*, vagy átfutni Egyiptom modern történetét ahhoz, hogy megértsük, miért államosította Nasszer a Szuezi-csatornát. Mindazonáltal a birodalmak több teret

adnak a különbségeknek, mint a nemzetállamok, ahogy az ottomán Alexandria lehetőségeket kínált a különböző kultúrájú emberek együttélésére, keveredésére és a többszörös identitás kialakítására. Az alexandriai francia kolónia tagjai gyakran nemcsak turbánt húztak a fejükre, számos esetben muzulmán asszonyt vettek feleségül, és törökké váltak (*se faire turc*), vagyis felvették a mohamedán hitet, ami megvetést, haragot és elenintézkedéseket váltott ki a delikvenssekkel szemben az anyanemzet uralkodóiból.

Ez a cikk tanulsága, belbecse pedig egy Roboly nevű dragománról szóló színes mese, amelynek bizonyos fordulatai alkalmasak a tanulság illusztrálására, gyászos kimenetele azonban nem éppen a kozmopolitizmus diadaláról tanuskodik. A XVIII. században a nyelvek, kultúrák között közvetítő klánok tagjait neveztek dragománoknak. Roboly családja már az 1600-as évek óta látta el francia tolmácsokkal Szmírnát, Szalonikit és Egyiptomot. Az idegen földön, idegen nyelvek tudására nevelt dragománok, akik egyformán jól beszéltek franciául, törökül, arabul és esetleg még más nyelveken, és ugyanilyen könnyűszerrel mozogtak a kultúrák között, a korabeli kozmopolitizmus megtestesítői voltak. Minthogy a konzulokat csak néhány évre neveztek ki állomáshe lyükre, a dragománok nyelv- és helyismerete nélkülözhetetlen volt a diplomáciai érintkezésben. Helyzetük ugyanakkor kényes volt, és mint Roboly történetéből kiderül, életveszélyes is, éppen azért, mert lojalitásuk nem volt egyértelmű és kizárólagos. Multikulturális képlékenységüket öltözékükkel is kifejezték, élve egy 1806-os engedéllyel, a francia dragománok többsége nem a francia uniformist választotta, hanem a helyi keleti öltözetet turbánnal. Kérdéses, hogy Roboly, aki idomult a helyi szokásokhoz, mennyire volt francia, noha a francia király iránti hűsége a fordulatos történet részét alkotja, vagy mennyire volt örmény, mint a törökök állították. Tény azonban, hogy nem tűrve tovább Roboly identitásának ambivalenciáját, a szultán koholt váddal börtönbe hurcoltatta, ahol csúf körülmények között hamarosan el is pusztult.

William Dalrymple tanulmánya – *Assimilation and Transculturation in Eighteenth-Century India* (Asszimiláció és kulturális kölcsönhatás a XVIII. századi Indiában) – szintén a gyarmati adminisztráció megszilárdulása előtti korban vizsgálja a kulturális megtermékenyítés lehetőségeit, s ugyancsak egy romantikus történetet beszél el. Ezzel tulajdonképpen *White Mughals* (Viking, New York, 2003) című könyvének kritikájára válaszol, amelyben Pankaj Mishra a szemére vetette, hogy egyáltalán nem foglalkozik a brit uralom gazdasági vonatkozásaival, talán mert helytelenül azt feltételezte, hogy az már túlságosan ismert. Dalrymple azt írja, hogy „az európai győzelem és uralom Indiában egy közismert történet [...], mögötte azonban ott húzódik egy sokkal izgalmasabb, jórészt még megíratlan történet: India győzelme az európai képzeleten.” A XVIII. század végén, a XIX. század elején az ott élő brit férfiak indiai nőt vettek feleségül, megtanulták a helyi nyelveket, a hely szokásai szerint étkeztek, öltözködtek, építkeztek, zenéltek. Pankaj Mishra véleménye szerint ez a fajta asszimiláció csak a XVI. századi portugálokkal történt meg, akik valóban keveredtek az indiaiakkal, létrehozva a goák kevert népességét. Elismeri, hogy volt néhány angol, akit elcsábított az indiai uralkodó osztály hedonisztikus életmódja, de ez inkább a semmiképpen sem általánosítható kivétel volt. A XIX. század közepétől fogva pedig – ebben a két szerző egyetért – a keveredés lehetősége is megszűnt, átadta a helyét a faji diszkriminációnak és szegregációnak, amelynek nyomait mindmáig őrzi az indiai városok szerkezete.

Dalrymple szerint nem csupán izolált excentrikus esetekről van szó, s ez adatokkal is alátámasztható. A Kelet-indiai Társaság végrendelet-gyűjteménye (*Bengal Will*, British Library) a társaság több tízezer alkalmazottjának társadalmi viszonyaiba enged betekintést. A társaság tisztjeinek kapcsolataira, házasságaira vonatkozó részletes és megbízható statisztikai adatok szerint a XVIII. század első felétől egészen az 1830-as évekig gyakori volt az együttélés, a házasság, a vallási konverzió. Az 1780-as években az Indiában élő brit férfiak egy-

harmada teljes vagyonát egy vagy több indiai feleségére vagy kedvesére (a *bibire*), vagy angol-indiai gyerekeire hagyta. Ezzel a szokással csak az 1850-es évektől kezdve hagytak fel. Ez messze van a gyarmati apartheidről kialakult közismert képtől. Az illetéktanoknyvekben is nyomon követhető a szokások változása: az *East India Vade Mecum* 1810-es első kiadása még részletes utasításokat tartalmaz a *bibi*vel való bánásmód etikettjéről, ami a későbbi kiadásokból már kimaradt. Az angol férfiak sokat tanultak az indiai nőktől, többek között a rendszeres tisztálkodást, ennek nyomát őrzi a masszázst jelölő hindi szóból származó „sampon” szó. A fajjal, a bőrszínnel és a vérkeveredéssel szembeni viktoriánus averzió csak később jelent meg, amit az is bizonyít, hogy a brit-indiai kapcsolatokból származó félvérek közül többen a brit társadalom csúcsára kerülhettek.

Dalrymple az idősebb generáció történéseit, briteket és indiaiakat egyaránt, egy hibrid világgal szembeállította, amely nem csupán egyoldalú elnyomásról árulkodik, hanem a rivális életmódok egymásra hatásáról, a megtermékenyítő kulturális, etnikai és vallási keveredésről. A britek hatalmukkal növekvő arányban lettek nem indiaiak, így devalválódott az indiai öltözék fokozatosan pizsamává.

Dalrymple tanulmányának nagyobbik felében belemerül a könyvében is szereplő melodrámba, a brit helytartó és a fiatal indiai bibi szerelmi házasságáról szóló mesébe, amelyből – hálá a fennmaradt dokumentumok bőségének és a szerző írói vénájának – sok mindent megtudunk erről a bizonyos megtermékenyülésről.

Pankaj Mishra, aki a *New York Review of Books*, a *Times Literary Supplement* és a *New Statesman* rendszeres szerzője, nem ért egyet Dalrymple revizionista álláspontjával. Összefüggést lát az angol gyarmatbirodalmak és a mai amerikai és angol expanzív külpolitika megítélése között. Úgy véli, hogy innen fúj a szél, ezért a heves vita a Brit Birodalomról. Nem véletlen, hogy ki ábrázolja durván és erőszakosan elnyomó rendszernek, vagy pedig Indiában a modern infrastruktúra, a vasút-, iskola- és kórházhálózat kiépítőjének, vagy esetleg egyenesen egy megter-

mékenyítő kultúrcsere terepének. Nagy-Britanniában az idősebbek, akik még emlékeznek az afrikai és ázsiai felszabadító mozgalmakra és az 56-os szuezi invázióra, hevesen ellenzik Tony Blairnek a „tudatlan népek” megmentésére irányuló Afrika- és Ázsia-politikáját. A fiatal, buzgó nyugati technokraták viszont azon vannak, hogy elterjesszék a szabadversenyt és a demokráciát, és nem érzik szükségét, hogy a gyarmatok és a felszabadító harcok történetével foglalkozzanak. Egyes történészek csak igazolást keresnek a múltban arra az expanziós politikára, amely szerint a nyugati hatalmaknak felelősséget kell vállalniuk Ázsiában és Afrikában, hogy jobb kormányzatot juttassanak hatalomra annál, amit a gyarmatosítók kivonulását követően a helyi vezetők létrehoztak. Néhány művet is megemlít, köztük a Blair külpolitikai gurujának tartott Robert Cooperét – *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century* (Atlantic, London, 2003) – és Niall Ferguson legújabb könyvét (*Empire: The Rise and Demise of the the British World Order and the Lesson for Global Power*. Allan Lane, London, 2002), amelyben a szerző azt állítja, hogy a britek csinálták meg a modern világot. Niall Ferguson Irak inváziója előtt a *New York Time Magazine* 2003. április 27-i számában azt írta, hogy az Egyesült Államoknak vállalnia kell birodalmi felelősségét, és olyan helyeken, mint Afganisztán és Irak, ki kell építenie azt a felvilágosult közigazgatást, amit a maga idejében és helyén a magabiztos angolok kiépítettek.

Pankaj Mishra e nézetek mögött Kipling szellemét véli felfedezni, aki egy 1899-es költeményében arra buzdította az Egyesült Államokat, hogy vegye át a „Fehér Ember terhét”. Vele szemben Edmund Burke-re hivatkozik, aki a briteket Indiában ragadozó madarakhoz hasonlította, és hevesen elutasította az indiaiak civilizálatlanságáról szóló nézeteket. Már akkor is „jártasak voltak a művészetekben és a kifinomult életben, amikor mi még az erdőben éltünk” – írta 1783-ban. A XIX. századi gondolkodók többsége, köztük Lord Macaulay és John Stuart Mill viszont alacsonyabb rendű fajnak tartotta az indiaiakat. Az angol felsőbbrendűség érzé-

sét a XIX. századi gyors technológiai fejlődés, tömegtermelés és katonai fölény táplálta. Korábban inkább csodálták Indiát és Kínát. Az 1616-ban Indiába érkező első angol diplomatának megaláztatások sorozatát kellett elviselnie hároméves szolgálata alatt. Jahangir, a Mughal Birodalom császára idejének nagy részét kasmír kertek tervezésével, India flórájának és faunájának tanulmányozásával, az udvari miniatúrafestők irányításával, valamint ópium szívásával töltötte; leereszkedően fogadta Angliából hozott vacak ajándékait, és furcsállotta, hogy az az állítólag nagy hatalmú angol király olyan kicsinyes dolgokkal foglalkozik, mint a kereskedelem.

Pankaj Mishra nem ért egyet azzal sem, hogy a győztesek (ahogy Horatius írja Róma és Görögország viszonyáról) gyakran legyőzettek győzelmük által, úgy véli, hogy ez a beállítás csak elhomályosítja a modern kori nyugati imperializmus mohóságát és erőszakosságát. Inga Clendinnen *The Power to Frustrate Good Intentions: or The Revenge of the Aborigines* (A jóindulat megghiúsításának hatalma, avagy az őslakók bosszúja) című tanulmánya csak több áttétellel kapcsolódik a vitához. Történeusként az antropológia területére téved, mégpedig nem egyszerű kalandként, hiszen tulajdonképpen legújabb könyvének (*Dancing with Strangers*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003) témáját fűzi tovább, amelyben híres antropológusok és adatközlők barátságáról ír a XVIII. század végétől, tehát az első találkozásoktól kezdve napjainkig. Az egymásrautaltság és a kölcsönös függőség kialakulását vizsgálja abban a sajátos emberi relációban, amely a megfigyelő tudós és figyelmének tárgya, a bennszülött között kibontakozik. Szenvédélyes viszonyaikba az idegen, a másik megismerésének kognitív és érzelmi kalandját látja bele, a megismerés pszichikai mechanizmusát, amely az antropológián túlmutató episztemológiai kérdéseket vet fel. Jelen írásának alapanyagát a Joseph Casagrande antropológus szerkesztésében 1960-ban megjelent tanulmánykötet (*In the Company of Man*) szolgáltatja, amelyben rangos antropológusok számoltak be a legfontosabb adatközlőkhöz fűződő vi-

szonyukról. Ezek közül választotta ki Clendinnen a szívéhez legközelebb állót, W. E. H. Stanner ausztrál antropológus esszéjét Durmugamról, hogy betekintést nyújtson a „másik” megértésének ingatag tudományába. Stanner 1932-ben kezdte felfedező útját az ausztrál őslakók között. Tanácstalanul tévelyeg a kusza településen, mígnem megváltászerűen összehozza a sors Durmugammal, aki a már letűnt, őshonos kultúra felélesztésén fáradozik, újratanulta a mágikus rítusokat, régi szertartásokat, és szívesen számol be régi-új tudásáról az éppen ezekre kíváncsi és a mindaddig meddő keresésbe belefáradt kutatóknak. Nem csoda, ha Stanner a legnagyobb csodálattal, szenvedélyes odaadással ír adatközlő barátjáról. Csak az a különös, állapítja meg Clendinnen, hogy Stannernek az autentikus őslakóról adott rajongó jellemzéséből egy igazi angol gentleman vonásai bontakoznak ki. Vagyis a megismerés érzelmi előlegeként a másikban megtalálta saját eszményképét. Durmugam megtérése a tradíciókhoz abban az érdeklődésben nyer értelmet, amelyet Stanner tanúsít irántuk, Stannernek viszont ez a barátság teszi lehetővé, hogy betekintsen a hagyományba, és annak rejtelmeit kellő átéléssel ábrázolhassa. Stanner megismerési vágyával belekötö Durmugamot abba a már felbomlott tradicionális életmódban, melynek felbomlását ő maga írja le. Ő maga elemzi a felbomlás dinamikáját, azt, hogy miképpen roncsolja össze a tradicionális kultúrát, az öneltető gazdaságot, az idősök tisztelőtét, a természetből való bizalomteli függést és a titkos férfiritusokat a fehér ember javai iránti vágy. Marad a mágikus gyakorlatnak és a prózai életnek egyfajta keveréke, Stanner szavaival: az „alacsony kultúra”. Amikor 1958-ban tapasztalt, ismert antropológusként visszatér, és újra találkozik immáron megöregedett és bajba került adatközlőjével, jobb belátását félresöpörve segít a továbbra is régi hagyományok szerint élő barátón, akit az a szégyen ért, hogy négy felesége közül több elhagyta, és még egyéb, a szokás szerint neki kijáró előjogától is megfosztották. Durmugam természetesen hiába ment panasszal a rendőrségre, a paphoz, azt a választ kapta, hogy

egyetlen európai törvényt sem szegtek meg. Az addigra már befolyásos Stanner megpróbál közbenjárni az érdekében, természetesen szintén hiába, hiszen a régi szokásjog, mint ő tudta a legjobban, már megszűnt.

Az őslakókról való gondolkodásban mindmáig él ez a szelektív gyengédség egy idealizált „tradicionális törvénnyel” kapcsolatban, aminek társadalmilag katasztrofális következményei vannak. Vajon mi történik az amúgy világosan gondolkodó Stannerrel, amikor Durmugamot, a saját maga által kreált, rész munkaidős „tradicionális embert” átalakítja az itt és most „fekete ember” mintapéldánnyá, akinek az összetört tradicionális törvényeit vissza kell állítani, mégpedig a fehér ember segítségével? – teszi föl a kérdést a szerző. A válasz a vizsgálat tárgyával való heves érzelmi azonosulásban rejlik. Durmugamhoz fűződő barátsága tette képessé Stannert arra, hogy a határon átlépve fel fogja és megértse az idegen kultúrát, és behatoljon mélyebb, „árnyékos” zónáiba. Durmugam nélkül nem tudott volna olyan érzékletesen írni az őslakók derűs sztoicizmusáról, szertartásaik érzelmi világáról és metafizikai jelentéséről. De ugyanez az elragadtatottság vezette ahhoz a szentimentalizmushoz is, hogy e kultúra feltámasztásáról fantáziáljon. Az érdeklődés és az elemzés hőfokának szükségzerű különbsége nem csak az antropológiai vizsgálatokban okozhat repedéseket vagy törést.

A *Common Knowledge* 2005 tavaszi és őszi száma a Spanyol, a Portugál és elsősorban a Brit Birodalom párhuzamos történeteivel mutatta be, milyen – sokszor traumatikus – átalakuláson mentek keresztül maguk a birodalmi nagyhatalmak a gyarmatosítottakkal való érintkezés során; a téli szám az Európán kívüli birodalmak, a kínai, a japán, az indiai, az ottomán és az arab gyarmati visszavágások elemzésével teszteli a dualista poszt-kolonialista álláspontot.

Patricia Crone, az egyik legérdekesebb és egyben az utolsó, az Arab Birodalomról szóló tanulmány szerzője írása végén felteszi a kérdést: nyereség-e vagy veszteség? Jók-e a birodalmak vagy rosszak? A történelem során a hódítás, a birodalmi ex-

panzió volt a kulturális csere legfőbb motorja. A birodalmak éppen azzal ösztönözték a változásokat, hogy nagy számban hoztak össze vegyes népeiséget anélkül, hogy a hódítók egyszerűen rákényszeríthették volna a meghódítottakra a maguk vallását és kultúráját. A régi időkben ezt még csak meg se próbálták.

Minden gyarmatosítónak szembe kell néznie a meghódított területek kulturális hatásával; azok a kezdetleges társadalmak voltak a legjobban kitéve ősi életmódjuk elvesztésének, amelyek régi, magas civilizációjú, gaz-

dag országokat hódítottak meg. De bármilyen is a két fél civilizációs szintje, általános szabályként leszögezhető, hogy kevesen nem tudnak legyőzni és uralmuk alatt tartani sokakat anélkül, hogy ne hasonulnának hozzájuk, vagy alkalmasint, ha elég hosszú ideig tart a kapcsolat, így vagy úgy el ne merülnének bennük. Így jártak Kína gyarmatosítói, a rómaiak a hellenizálódott Római Birodalomban, az arabok az Arab Birodalomban. „A legyőzöttek adnak törvényt a győzteseknek” – írja Seneca, a zsidó vallásra gondolva. A kereszténység elterje-

dése is értelmezhető birodalmi keretben. „Bárcsak Titus sohasem győzte volna le Júdeát” – fohászokodott egy V. századi pogány szerző.

Nehéz volna a feltett kérdésre válaszolni, mert vajon milyen kritériumok alapján dönthetnénk el, jobb lenne-e a világ vagy rosszabb a római, az arab vagy bármelyik birodalom nélkül. Még a kritériumainkat is a birodalmak létezésének köszönhetjük. Ha a modern gondolkodás gyökereit keressük, előbb-utóbb mindenütt birodalmakba ütközünk.

LAKNER JUDIT